

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**1914-1919-cu İLLƏRDƏ BÖYÜK BRİTANİYANIN
CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ ERMƏNİ AMİLİ**

İxtisas: 5502.01 – “Ümumi tarix”

Elm sahəsi: Tarix

İddiaçı: **Firuzə Akif qızı Həyatova**

fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Ümumi tarix" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor
Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudov

Rəsmi opponətlər:

tarix elmləri doktoru, professor
Habil Nurkişi oğlu Məmmədov

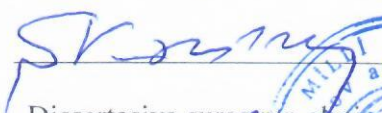
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sitarə Oruc qızı Mustafayeva

tarix üzrə fəlsəfə doktoru
İradə Xəlid qızı Əliyeva

Azərbaycanın Respublikasının Prezidenti yanında Ali Atestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.30 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

tarix elmləri doktoru, professor

Kərim Kərəm oğlu Şükürov

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İlqar Vahid oğlu Niftəliyev

Elmi seminarın sədri:

tarix elmləri doktoru, professor

İqram Kərim oğlu Ağasıyev

Dissertasiyanın müdafiəsi "01 aprel 2022 - ci il tarixində saat "10⁰⁰" Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.30 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi arxiv və kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun rəsmi saytında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat "24" "aprel" 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:21.01.2022

Kağızın formatı: A5

Həcmi:

Tiraj:30

DISSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. 100-200 il bundan əvvəl olduğu kimi, iri dövlətlərin Yaxın Şərqə və Qafqaza olan maraqları müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini və aktuallığını saxlayır. Milli məsələ, əvvəllər olduğu kimi, indi də iri beynəlxalq güclərin geosiyasi və iqtisadi maraqlarının mərkəzində yerləşən dövlətlərin daxili işlərinə qarışmaq üçün bir silah, vasitə rolunu oynamağa davam edir. Bu baxımdan, xarici qüvvələrin Osmanlı imperiyasını parçalamaq siyasəti həyata keçirdiyi bir vaxtda meydana gələn “erməni məsələsi” Azərbaycan tarixçiləri üçün də xüsusi maraq kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, erməni təzavüzkarları Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 %-ni işğal etmiş, 1 milyon nəfərdən çox azərbaycanlıni evsiz-eşiksiz qoymuş və günahsız insanları qətlə yetirmişdir. Ədalət ermənilərin vandalizm aktlarını və həqiqi simalarını dünya ictimaiyyətinə göstərməyi elmi dairələri göstərək. Bu baxımdan, 1914-1919-cü illərdə baş vermiş tarixi hadisələr son dərəcə maraq kəsb edir. Belə ki, məhz qeyd olunan dövrdə Yaxın Şərq və Qafqaz dünyanın aparıcı dövlətlərinin, o cümlədən Böyük Britaniya və ABŞ-nin xarici siyasətinin mərkəzində dayanırdı.

Erməni təbliğat maşınının fəaliyyətini və Avropa ölkələrinin tarixşünaslığında və cəmiyyətindəki ermənipərəst mövqeyini nəzərə alaraq, iri dövlətlərin siyasətinin, həmçinin onların “erməni məsələsi”nin yaranmasında və mövcudluğundakı rolunun tənqidi təhlilini aparmaq vacibdir. 1914-1919-cü illərdə Böyük Britaniyanın xarici siyasəti və Britaniya imperiyasının Cənubi Qafqaz siyasətində “erməni məsələsi”nin yeri və roluna diqqət yetirmək, ümumilikdə, tarix elmi üçün son dərəcə aktual və mühüm məsələlərdəndir.

1914-1919-cu illər Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqaz siyasəti və “erməni məsələsi” bu vaxta qədər sistemli şəkildə xüsusi elmi tədqiqat mövzusu olmamışdır. Buna baxmayaraq, Böyük Britaniyanın xarici siyasəti və “erməni məsələsi”nin yaranması və onun mahiyyətinin müxtəlif aspektləri barədə tədqiqat işləri aparılmışdır. Mövzu ilə bağlı tarixşünaslıq kifayət qədər geniş olsa da, burada məsələlərə subyektiv yanaşma üstünlük təşkil edir. Nəticədə, 1914-1919-cu illərdə Böyük

Britaniyanın Qafqaz siyasəti və bu sahədə “erməni məsələsi” amilinə tarix elmində hələ də tam obyektiv qiymət verilməmişdir.

Britaniya tarixşünaslığında Qafqazın beynəlxalq münasibətlərdəki yeri kifayət qədər geniş öyrənilmişdir.¹ Eyni zamanda, Birinci dünya müharibəsi illərində Yaxın Şərqdə cərəyan edən hadisələr haqqında xarici müəlliflərin apardığı tədqiqatlar da maraq kəsb edir.² Öyrənilən dövrdə Böyük Britaniyanın xarici siyasəti, onun Avropa dövlətləri və Rusiya imperiyası ilə rəqabəti ilə əlaqədar olan məsələlər sovet dövrünün bir sıra müəllifi tərəfindən tədqiq edilmişdir.³

Rusiyada erməni tarixinin öyrənilməsinə hələ çar imperiyası dövründə başlanılmış,⁴ bu iş sovet dövründə də davam etdirilmişdi.

Dissertasiya işində, “erməni məsələsi”nə münasibətdə Britaniya diplomatiyasının həqiqi mahiyyətini aşkara çıxarmaq üçün İngiltərə, ABŞ və Azərbaycanda çap edilən və faktiki materiallarla zəngin olan tədqiqatlar təhlil edilmiş və ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Fransalı tədqiqatçı Jorj Malevilin «1915-ci il erməni faciəsi» adlı əsəri müraciət olunan mövzunun tədqiqi baxımından vacib işlərdən biridir.⁵

¹ Florinsky, M.T. Russia: a history and an interpretation / M.T.Florinsky. - N. York: Pearson College Div.- 1953.- 628 p; Gooch G. P. A century of British Foreign Policy /G.P. Gooch.- London: G.Allen & Unwin Ltd.- 1917.- 110 p; Allen W. E. D. History of Georgian People from the Beginning down to the Russian Conquest in the XIX century / W.E.D. Allen.- N.York: Trench Trubner & Co.-1971.-429 p; Bourn K. The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902. / K. Bourn.- London: Oxford, 1970.-531 p; Freshfield, D.W. The exploration of the Caucasus / D.W. Freshfield.- London: E. Arnold.- 1896.-279 p.

² Goldschmidt, A. Jr. A concise history of the Middle East / A. Jr. Goldschmidt.- Colorado:Westvie Press,-2002.-464p; Kedourie, E. England and the Middle East/ E. Kedourie.- London: Bowes & Bowes,-1956, 236p; Мурхед, А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение Турции с Антантой/ А. Мурхед.- Москва: Центрполиграф,-2004. -383с; Архив полковника Хауза: в 2 т. М, 2004; Лоуренс, Т.Э. Семь столпов мудрости / Т.Э. Лоуренс.- Москва: Азбука-Аттикус,- 2001.- 672с.; Monroe, E. Britain's moment in the Middle East. 1914~1971/ E. Monroe.- London: Chatto & Windus,- 1981.-254 p.

³ Дегоев, В.В. Кавказский вопрос в международных отношениях 30-60-х гг. XIX в. / В.В. Дегоев. – Владикавказ: Изд-во СОГУ, –1992. – 312 с.

⁴ Абаза, В.А. История Армении. /В.А.Абаза. – Репринт.воспроизв. изд. 1888г. – Ереван: Гркерн ашхар, –1990.– 128 с.

⁵ Malevil, J. Ermeni faciəsi/ J.Malevil. frans. dilin. tərc.C.Ə.Feyziyev. – Bakı:

Amerika tarixçisi R.Q.Suninin fikrincə, azərbaycan, gürcü və erməni xalqları üçün Rusiya imperiyasından ayrılmaq “*kənardan - gürcülərə Almaniya, azərbaycanlılara Türkiyə, ermənilərə isə Antanta tərəfindən gələn yardımın təsiri ilə verilmiş çarəsiz bir qərar idi*”⁶

Amerika tədqiqatçıları Castin Makkarti və Karolin Makkartinin fikrincə, “erməni məsələsi” Rusiya ilə bağlı idi. Müəlliflər “Türklər və ermənilər: erməni məsələsi üzrə rəhbərlik” adlı əsərdə Osmanlı imperiyası müsəlmanların ruslara olan münasibətini, rusların müsəlman xalqlarının yaşadıkları torpaqları işğal etməsi ilə əsaslandırır. Torpaqları ruslar tərəfindən işğal olunan və Osmanlı imperiyası hüdudlarında sığınacaq tapan müsəlman mühacirlər buradakı müsəlman əhalinin də rusları müsəlmanları torpaqlarından qovan və orada xristian əhalini məskunlaşdıran düşmən kimi görmələrinə təsir etmişdilər. Ermənilər isə əksinə, rusları öz himayədarları kimi görürdülər.⁷

Erix Fayql özünün “Terror haqqında həqiqət. Erməni terrorizmi - mənbələr və səbəblər” əsərində sübut edir ki, Böyük Britaniya osmanlıların torpaqlarını parçalamağa və ələ keçirməyə cəhd edirdi. Bu məqsədə çatmaq üçün “erməni məsələsi”ndən istifadə olunurdu. Erix Fayql qərb müəlliflərinin “erməni soyqırımı” haqqındakı əsərlərini dərinlən analiz edərək, onların saxtakarlıqlarını da aşkara çıxarmışdır.⁸ Tədqiqatları zamanı müəllif belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, 1915-ci ildə Osmanlı imperiyası və Azərbaycanda daşnakların əli ilə 2.5 milyon müsəlman öldürülmüşdür.

Günter Levinin “Osmanlı imperiyasında erməni məsələsi: mif və həqiqətlər”⁹ əsəri də müraciət olunan mövzunun tədqiqi baxımından xüsusi maraq kəsb edir.

Мүтәрцим,— 2015. —157 с.

⁶Суни, Р.Г. Нация и класс в революции: Азербайджан в 1917 году // Вопросы истории. 1991. № 5, с. 32.

⁷Маккарти, Дж. Тюрки и армяне руководство по армянскому вопросу / Дж. Маккарти, К. Маккарти. Перевод с английского. —Баку: Азернешр, — 1996.- 159 с.

⁸Фагл, Э. Правда о терроре. Армянский терроризм - истоки и причины / Э. Файгл.- Баку: Азернешр,- 2000. — 176 с.

⁹Леви, Г. Армянский вопрос в Османской империи: мифы и реальность/ Г. Леви. — Москва: РОССПЭН, — 2016. —359 с.

“Erməni məsələsi” mövzusunə bir sıra erməni müəlliflər də müraciət etmişdir.¹⁰ Belə müəlliflərdən biri, Qayane Mahmuryan Britaniya siyasətində “erməni məsələsi”nə öz əsərlərində münasibət bildirmişdir.¹¹ Digər erməni müəllifləri kimi, Q. Mahmuryan da məsələnin öyrənilməsinə neqativ və qeyri obyektiv yanaşmışdır. Buna baxmayaraq, erməni müəlliflər qəbul edirlər ki, “erməni məsələsi” Britaniyanın Şərqi siyasətində açar rolunu oynamışdır.

Erməni tarixşünaslığında uydurma “erməni soyqırımı” və Britaniyanın bu məsələdəki möqeyinə həsr olunmuş çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Bütün bu tədqiqatlar Britaniyanı “erməni soyqırımını” dövlət səviyyəsində tanımağa məcbur etmək məqsədi daşıyır.¹² Eyni zamanda, 1915-ci ildə Osmanlı imperiyasının şərqində yaşayan qiyamçı ermənilərin digər bölgələrə köçürülməsinin 100 illiyi ilə əlaqədar olaraq Ermənistanda sənədlər toplusu¹³ və bir sıra digər əsərlər nəşr olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bir neçə il əvvəl Türkiyə Cümhuriyyəti “erməni soyqırımı” məsələsinin şəffaf şəkildə araşdırılması üçün öz arxivlərini bütün tədqiqatçılar üçün açıq elan etmiş və Ermənistanı da eyni addımı atmağa çağırırmışdı, lakin ermənilər öz arxivlərini açmaqdan imtina etmişdir. Mövzu ilə bağlı ermənilərin mövqeyi A. Nasibyan, R. Ovannisyan, Q. Qaloyan, C. Darvin, E. Zoqrabyan, V. Dadryan, S.M. Akopyan, R.Q. Saakyan,

¹⁰ Махмурян Г.Г. Армянский вопрос на Парижской мирной конференции и британская политика (январь-март 1919 г.) // Вестник архивов Армении. 2006.- 1 2, с. 127-137; Hovannisian. R.G. The Republic of Armenia. The First Year, 1918-1919. [in 4 vols] // Berkeley & Los Angeles: University of California Press,- vol 1. 1971,- p 325.

¹¹ Махмурян, Г.Г. Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения / Ред. акад. Р. Ованнисян. – Ереван: Артагерс, – 1999. –176 с.

¹² Саруханян, Т. Проблема материальной ответственности за Геноцид армян и Великобритания (1915-1924 гг.) // Вестник Арм. института международного права и политологии в Москве. 2004, с. 102-111; Оганджян, А. Великобритания – соучастник Геноцида армян // Голос Армении. 24 октября 2006, с. 5; Свидетельство архиепископа Кентерберийского [о том, что процесс признания Геноцида армян в Великобритании продвигается очень медленно] // Голос Армении. 27 сентября 2007, с. 4.

¹³ Геноцид армян в Османской империи. 1915. Свидетельства выживших очевидцев. Сборник документов / Сост. А.Вирабян, Г.Авакян. – Москва: ЮниПресс и К, – 2015. – 564 с.

A.M. Poqosyan, C.S. və A.C. Kirokasyan, L. Maraşlyan, A.V. İqnatyev, N.A. Yerofeyev, R. Hovanisyan və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Erməni müəllif Qeqam Petrosyan özünün “Ermənistan Respublikasının Rusiya ilə münasibətləri (1918 – 1920-ci illər)” adlı əsərində Böyük Britaniya siyasətində Qars problemi öz əksini tapmışdır. Müəllifin etiraflarına görə, “Çox onilliklər ərzində erməni məsələsi Türkiyənin önündə bir maneə olub. İri dövlətlər Türkiyənin daxili işlərinə qarışmaq və Türkiyə üzərində öz təsirlərini təmin etmək üçün hər zaman bu məsələdən sui-istifadə ediblər”.¹⁴ O, “sülhsevər və insanseverlik maskası altında öz həqiqi məqsədlərinin gizlədilməsini” İngiltərə xarici siyasətinin xarakterik xüsusiyyəti olduğunu yazır.

Edvard Oqenasyanın “Mübarizə əsri: Daşnak partiyasının yüz illik tarixi və erməni xalqının milli-azadlıq mübarizəsi haqqında oçerk” adlı ikicildliyində ermənilərin terrorçuluq fəaliyyəti detalları ilə araşdırılmışdır.¹⁵

Erməni müəllifi E.A. Zoqrabyan öz tədqiqatında 1918-1919-cu illərdə Böyük Britaniyanın həyata keçirdiyi “tamahkar siyasətini” „ifşa etmiş“ və bu ölkənin Cənubi Qafqazdakı siyasətini türkyonumlu olaraq qiymətləndirmişdir.¹⁶

Gürcü tədqiqatçısı Feliks Çerçvadze özünün “Ermənistan və Dağlıq Qarabağ. Miflərin yaranması” adlı əsərində 1915-ci ildə Böyük Britaniya və Rusiyanın, “millətdən və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Türkiyə vətəndaşlarının kütləvi qırğınına səbəb olan” təhrikedici fəaliyyətini açıqca qeyd edir. Müəllif son dərəcə məntiqi sual verir: “*müttəfiqlərin hücumları altında ola-ola türklər erməni əsilli 1 milyon insanı qətlə yetirmək üçün fiziki gücə malik idimi?*”¹⁷

14

Петросян, Г. Отношения Республики Армения с Россией (1918 – 1920 гг.) / Г. Петросян. – Ереван: Издательство ЕГУ, – 2012. – 420 с.

15 Оганесян, Э. А. Национально-освободительная борьба армянского народа [в 2-х томах] / Э. Оганесян. – Мюнхен-Москва: Феникс – т.1. - 1991. – 385с.

16 Зограбян, Э.А. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг. (История геноцида нахичеванских армян) / Э.А.Загребян. – Ереван: Издательство ЕГУ, – 2012. – 376 с.

17 Церцвадзе, Ф. Армения и Нагорный Карабах Формирование мифов. Нью-Йорк, 2005, 25 с.

Birinci dünya müharibəsi illərində Yaxın Şərq və Osmanlı imperiyası ilə bağlı məsələlər bir sıra rus tarixçilərinin əsərlərində geniş işıqlandırılmışdır. Bu əsərlərdə yer alan materiallar tədqiq edilən mövzu üçün də müəyyən əhəmiyyətə malikdir.¹⁸

Müasir rus tədqiqatçısı A.V. Tsvetlyanskinin *“rus və ingilis elitasının böyük hissəsi bir-birini düşmən olmasa da, ən azından rəqib görürdü”* fikri öyrənilən mövzu baxımından maraq doğurur.¹⁹

Rus tədqiqatçısı O.Y.Kuznetsovun qənaətinə görə, transmilli erməni terrorizmi hər zaman milli-dini xarakter daşıyıb.²⁰

“Düşmənin sifəti. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada erməni millətçiliyinin tarixi” adlı əsərin müəllifi, azərbaycanlı tədqiqatçı Bəxtiyar Nəcəfov müttəfiqlər (Böyük Britaniya, Fransa və Rusiya) arasında aparılan danışıqları və onların planlarını ifşa edir və belə bir nəticəyə gəlir ki, erməni dövlətinin yaradılmasında heç kim maraqlı deyildi, xüsusilə də Rusiya.²¹

Azərbaycanlı digər tədqiqatçı S.Z.Yusifzadənin “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Britaniya münasibətləri”²² adlı monoqrafiyasının materiallarından da dissertasiya işinin yazılmasında istifadə olunmuşdur. Böyük Britaniya - Azərbaycan münasibətlərini tədqiq edən müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazın daxili siyasi həyatında hadisələr Qərb dövlətlərinin

¹⁸ Шаповалов, М.С. Согласование позиции стран Антанты по вопросу турецкого наследства в 1914-1916 гг// Омский научный вестник, № 1(85), 2010, с.32-36; Игнатьев, А.В. Русско-английские отношения накануне первой мировой войны. Москва: Соцэргиз,-1962.-210 с.; Ерофеев, Н.А. Закат Британской империи. Москва:Мысль,- 1967.- 279 с.

¹⁹ Цветянский, А.В. Россия и обсуждение будущего Ближнего Востока в годы Первой мировой войны// Россия в годы Первой мировой войны, 1914-1918. М., 2014, с.67-73.

²⁰ Кузнецов, О.Ю. История транснационального армянского терроризма в XX столетии: Историко-криминологическое исследование / О.Ю. Кузнецов. – Москва: «Аквариус»,– 2015. – 412 с. 95.

²¹ Наджафов, Б.И. Лицо Врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX в. / Б.И.Наджафов. –Баку: Шарг-Гарб, – 1994. –336 с.

²² Юсиф-заде, С.З. Первая Азербайджанская Республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений / С.З.Юсифзаде.– Баку: Маариф, – 1998. – 208 с.

diplomatiyasının birbaşa müdaxiləsi nəticəsində inkişaf edirdi. Onun fikrincə, Britaniya diplomatiyası ikili oyun aparırdı.²³

Azərbaycanlı tarixçi, “erməni məsələsi”nin tədqiqi üzrə aparıcı mütəxəssislərdən olan İlqar Niftəliyevin əsərləri mövzunun tədqiqi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.²⁴

Əli Hacızadə özünün “1915 – Osmanlı dosyesi” əsərində ermənilərə Avropanın dəstəyini söz verən, erməniləri qiyam və terror aktları törətməyə təhrik edən missionerlərin fəaliyyətini araşdırır.²⁵

Cənub-Qərb Qafqaz Respublikası və Araz Respublikası (Qars, Araz-Türk Respublikası) ilə bağlı məsələlərin tədqiqi baxımından Aydın Hacıyevin “Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən”²⁶ və türk alimi Əhməd Əndər Göydəmirin “Cənub-i Qərbi Kafkas Hükumeti” adlı əsərləri də böyük maraq kəsb edir.²⁷

Qeyd etmək lazımdır ki, “erməni məsələsi” mövzusu üzrə Azərbaycanda çap olunan əsərlərin əksəriyyəti 1918-1920-ci illərdə ermənilərin terrorçuluq fəaliyyətinə və onların mülki müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinə həsr olunmuşdur.²⁸

²³ Юсиф-заде, С.З. Азербайджано-британские отношения в начале XX века. Баку / С.З. Юсиф-заде, - Баку: ТПП Тахсил, - 2008. – 128 с.

²⁴ Нифталиев, И.В. Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918-1920)/ И.В.Нифталиев.-Баку: «Турхан», -2014. –188 с; Дипломатическая борьба вокруг Карабаха и Зангезура при АДР (1918-1920 гг.) // IRS, –№ 6 (60), –2012. – с.20-24.

²⁵ Гаджизаде, А.Н. 1915 — Османское Досье / А.Н. Гаджизаде. – Баку: Qanun, –2015. – 148 с.

²⁶ Hacıyev, A.N. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixində / A.N. Hacıyev, - Bakı: Azərnəşr, - 1994. – 124s.

²⁷ Gökdemir, A.N. Cənub-i Garbi Kafkas hükumeti / A.E. Gökdemir. –Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, – 1989. – 298 s.

²⁸ Abdullayev, Ə.İ. Erməni təcavüzü: acı faktlar, fəlakətli nəticələr / Ə.İ. Abdullayev.- Bakı: İqtisad Universitetinin nəşriyyatı,- 2003. 114 s.; Abdullayev,Ə.İ. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti: XIX əsrin axırı-XX əsr/ Ə.İ. Abdullayev.- Bakı:Elm,-1998. 324 s.; Abışov, V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı [Mətn]: (1917-1918-ci illər)/ V.Ş. Abışov.- Bakı: Nurlan,-2007.-176 s.; Mustafazadə, T.T «Erməni məsələsi»ndən erməni terrorizminə/ T.T. Mustafazadə Bakı: Turxan,- 2016,-140 s.; Вердиева, Х.Ю «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан/Х.Ю.Вердиева, Р.Гусейн-Заде.- Баку: Элм.-2003,-168 с.; Пашаев, А.А. Геноцид, депортации и территориальные претензии армян к азербайджанскому народу (XIX-XX вв.)/ А.А. Пашаев.-Баку: Элм и техсил,-2013.-152 с.;

Böyük Britanın Cənubi Qafqaz siyasəti isə ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Müəlliflər öz əsərlərində yalnız ingilislərin maraqları məsələsi və əsasən Qafqazda ingilis işğalı ilə bağlı məlum faktlara yer veriblər.²⁹ Bu tədqiqatlar içərisində Azərbaycanda Britaniya müstəmləkəçiliyinin işıqlandırıldığı əsərləri ayrıca qeyd etmək lazımdır.³⁰

Azərbaycanlı tədqiqatçılardan Nigar Gözəlova Britaniyanın Qafqaz siyasətini sənədlər əsasında tədqiq etmiş və ermənilərin Cənubi Qafqazda mülki türk-müsəlman əhaliyə qarşı vəhşiliklərini sübuta yetirmişdir.³¹

İngilislərin Azərbaycandakı siyasəti Azərbaycan tarixçilərindən C.Həsənlı (Həsənov) və M. Qasımovun (Qasımlı) Azərbaycanın xarici siyasət tarixinə həsr olunmuş əsərlərində obyektiv şəkildə əks olunmuşdur.³²

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, akademik Yaqub Mahmudovun əsərlərində və çıxışlarında “26 Bakı komissarları”, onların həbsi,

İsgəndərov, A.C. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920/ A.C.İsgəndərov.- Bakı: Elm və təhsil, -2012.-228 s.; Qafarov, V.V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922)/ V.V.Qafarov.- Bakı: Azərnaşr.- 2011,- 474 s.

²⁹ Baxışov, M.Ə. İngiltərənin yeni tarixi / M.Ə. Baxışov. – Dərs vəsaiti. – Bakı: 2012 – 111 s.; Балаев, А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг./ А.Балаев. – Баку: ЭЛМ, –1998.–280 с.; Hacıyev, İ.M. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərəzi iddialları və qanlı cinayətləri/ İ.M. Hacıyev. – Naxçıvan: Əcəmi NPB, – 2012. – 192 s.; Əliyev, M.B. Qanlı günlərimiz (1918-1920, Naxçıvan) / M.B. Əliyev. – Bakı: Azərnaşr, – 1993. – 142s.

³⁰ Qasimov, M.C. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər) / M.C. Qasimov.- III hissə (Sənədlər, materiallar, xatirələr, şəkillər). Bakı: Adiloğlu.- 2004.

³¹ Gözəlova, N.R. Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı Britaniya Kitabxanasının arxiv sənədlərində (1918-1920) / N.R.Gözəlova. – Bakı: Turxan, – 2014. - 73 s.

³² Həsənov, C.P. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər) / C.P.Həsənov. – Bakı: Azərnaşr, – 1993. – 362 s., Гасанлы, Дж.П. История дипломатии Азербайджанской Республики: [в 3 т.] / Внешняя политика Азербайджана в годы советской власти (1920–1939) –Москва: ФЛИНТА: Наука, –т. II.–2013, – 720 с.

xüsusilə də Şaumyan və Caparidzenin fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər vurğulanmışdır.³³

Azərbaycanda işıq üzü görən əsərlərin bir hissəsi Rusiya-İngiltərə münasibətləri və bu dövlətlərin Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsindəki siyasətinə həsr olunmuşdur.³⁴

“Erməni məsələsi” Osmanlı imperiyası tarixi ilə birbaşa əlaqəli olduğu üçün dissertasiya üzərində iş prosesinə ingilislərin osmanlılara qarşı siyasətindən bəhs edən əsərlər çox cəlb olunmuşdur.³⁵ Bu sırada, “erməni məsələsini” araşdıran türk müəlliflərinin əsərlərinə də müraciət edilmişdir.³⁶ Böyük Britaniyanın Rusiya ilə hərbi-siyasi əməkdaşlığı, Osmanlı imperiyası ilə qarşıdurması ilə bağlı, Kamran Güryunun əsərlərində yer alan faktlar maraq doğurur.³⁷

³³ Махмудов, Я.М. Геноцид азербайджанского народа в 1918-1920 годах// Труды Института Истории НАН Азербайджана. Материалы II международной научной конференции «Геноцид тюрко-мусульманского населения Азербайджана и Восточной Анатолии (1914-1920). Специальный выпуск,. – 2015. –№ 52-55. –с. 23.

³⁴ Токарежеский, Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане /Е.А. Токарежеский. – Баку: АН Азерб.ССР, – 1957. – 332 с.; Казем-заде, Ф. Борьба за влияние в Персии. Дипломатическое противостояние России и Англии / Ф. Казем-заде.–Москва:ЗАО Центрополиграф, – 2004. – 730 с; Казем-заде, Ф. Борьба за Закавказье (1917–1921) / Ф. Казем-заде.– Баку: СА&СС Press,–2010.–140 с.; Дарабади, П.Г. Центральная Евразия в «большой геополитической игре» второй половины XIX-начале XX веков. (Страницы геоистории) // –Кавказ и глобализация, – 2007. –Том 1(3). – с.136-148.; Musayev, İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)/ İ.M.Musayev.–Bakı:Bakı Universitetin nəşriyyatı, – 1996. – 328 s.

³⁵ Алиев, Г.З. Турция в период правления младотурок (1908-1918 гг.) / Г.З. Алиев.Москва:Наука,-1972.-506с.; Водовозов, В.В. Версальский мир и Лига Наций /В.В. Водовозов.-Пятигорск:Мысль,-1922,-97 с.; Никольсон, Г.Дж. Как делался мир в 1919 г./ Г.Дж. Никольсон, - Москва: Госполитиздание,- 1945, с.298.

³⁶ Ermeni iddiaları ve Tarihi Gerçekler (On soru-on Cevap, Orly Sardılısı Davası, Amerikalı Bilimadamlarının Açıklamalar) // Dışişleri Bakanlığı stratejik Araştırmalar Merkezi. – Ankara. – 1998; Öztürk, M. Atatürk Döneminde Türkiyenin Kafkasiya politikası // M. Öztürk. –Ankara. – 2005. – 180 s.

³⁷ Гюрюн, К. Армянское досье / К. Гюрюн. –Перевод с турецкого. –Баку: Язычи, – 1993. –176 с.

Dissertasiyanın mənbəşünaslıq bazasının əsas hissəsini Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivindən (ARDA), Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivindən (ARDTA) və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivindən (ARPSSA) əldə olunan sənədlər təşkil edir.

Türkiyəli tədqiqatçı Mehmet Perinçek tərəfindən tərtib edilən və özündə arxiv materiallarını ehtiva edən “Rusiya Dövlət Arxivindən 120 sənəddə erməni məsələsi” adlı toplu tədqiq olunan mövzu baxımından əhəmiyyətə malikdir.³⁸ Topluda yer alan sənədlərdə erməni millətçiliyi və onun təcavüzkar təbiətini ortaya qoyan faktlar kifayət qədər mövcuddur.

Böyük Britaniya və Ermənistanın rəsmi xadimləri və diplomatlarının əsərləri, hesabatları və gündəlikləri də əhəmiyyətli mənbələrdəndir. Bu mənada, ermənilərlə və ingilis işğalı komandanlığı ilə xüsusi münasibətləri olan “Ağ Qvardiya” hərəkəti liderlərinin xatirələri son dərəcə maraqlıdır.³⁹

Mövzunun tədqiqində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderləri – Ə. Topçibaşov, M.Ə.Rəsulzadə və başqalarının əsərləri və şəxsi arxivləri böyük əhəmiyyət kəsb edir.⁴⁰ M.Ə. Rəsulzadə Böyük Britaniyanın Qafqazdakı siyasi və iqtisadi maraqlarını xüsusi qeyd edərək yazırdı ki: *“Qafqaz hökuməti və ümumiyyətlə Qafqazın Rusiyadan ayrılması ingilislər üçün əlverişli oldu”*.⁴¹

Ermənistanın arxiv materiallarını əks etdirən «Нагорный Карабах

³⁸ Перинчек, М.Б. Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов / М.Б. Перинчек. –Москва: Лаборатория Книги, – 2011. –256 с.

³⁹ Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев // сост. С.А. Алексеев.-Москва: Отечество, -1991.- 512 с.; Деникин, А.И. Очерки русской смуты. Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919-март 1920. Воспоминания, мемуары./ А.И. Деникин.- Минск: Харвест,- 2002.-464 с.

⁴⁰ Топчибашев, А.А. Дипломатические беседы в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики). 1918 – 1919 гг. / А.А. Топчибашев. - Баку: Эргюн.-1994.- 160 с.; Топчибашев, А.А. Письма из Парижа / А.А. Топчибашев.- Баку: Азернешр.- 1998. – 112 с.

⁴¹ Расулзаде, М.Э. Сборник произведений и писем / Сост., предисл. и примеч. С.Исхаков. – Москва: Флинта, – 2010. – 368 с.

в 1918-1923 гг.» adlı sənədlər toplusu dissertasiya işi üçün əhəmiyyət kəsb edir.⁴²

Böyük Britaniya arxivlərindən əldə olunan və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda hazırlanıb nəşr edilən “Azərbaycan Demokratik Respublikası. Böyük Britaniya arxiv sənədləri” adı sənədlər toplusu istifadə olunan mənbələr sırasındadır.⁴³

Tarixi keçmişin obyektiv mənzərəsini yaratmaq üçün aparılan elmi tədqiqat işi müxtəlif məzmunlu və əhəmiyyətli mənbələrə tənqidi yanaşma, təhlil və müqayisə tələb edir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyektini 1914-1919-cu illərdə Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqaz siyasətində erməni faktoru təşkil edir. Tədqiq olunan dövrdə Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqazdakı geosiyasi maraqları və onların Rusiya və ABŞ maraqları ilə toqquşması, “erməni məsələsi”, Cənubi Qafqazın Böyük Britaniya tərəfindən işğalı zamanı erməni faktorundan istifadə edilməsi, ingilislər ilə “Könüllülər ordusu arasındakı əlaqələr, ermənilərin müsəlmanlara qarşı soyqırım siyasəti ilə bağlı məsələlər tədqiqat işinin predmetinə daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi 1914-1919-cu illərdə Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqaz siyasətini və “erməni məsələsini” kompleks şəkildə öyrənməkdən ibarətdir. Nəzərdə tutulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- Böyük Britaniyanın Yaxın Şərq və Qafqazdakı geosiyasi maraqlarının təhlil olunması;
- “Erməni məsələsi”nin ortaya çıxmasında böyük dövlətlərin rolunun nəzərdən keçirilməsi;
- Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində “erməni məsələsi”nin və dünyanın iri dövlətlərinin geosiyasi maraqlarının öyrənilməsi;

⁴²Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.: Сборник документов и материалов / Отв. Ред. В.А.Микаелян. –Ереван: Изд-во АН Армении, –1992. – 756 с.

⁴³ Азербайджанская Демократическая Республика //Архивные документы Великобритании. Перевод на русский язык. – Баку: Шаг-Гарб, – 2011. –712 с.; Azerbaijan Democratic Republic. Great Britain's Archivals Documents // Compiler: N.A. Maxwell. - Baku. - 2008.- 576 p.

- Birinci dünya müharibəsi illərində “erməni məsələsi” ilə əlaqədar ingilislərin mövqeyinin təhlil edilməsi;
- Yaxın Şərq və Qafqazın ingilislər tərəfindən işğalı dövründə İngiltərə siyasətində “erməni məsələsi”nin araşdırılması;
- Birinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra “erməni məsələsi”nə münasibətdə böyük dövlətlərin, o cümlədən Böyük Britaniyanın geosiyasi maraqlarında baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi.

Bütün bunlar tədqiqat mövzusunun məzmununu və mahiyyətini işıqlandırmağa, problemi hərtərəfli öyrənməyə, qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa və elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat prosesində problem-xronoloji prinsipi əsas götürülmüşdür. Bundan başqa, abstraksiya, müqayisəli təhlil, sistem yanaşma, tarixi proseslərin struktur diaxron təhlili, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin yazılması zamanı obyektivlik, tarixilik, varislik və sistemlilik prinsiplərinin tələblərinə riayət edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar: Tədqiqat işində aşağıdakı konkret müddəalar qarşıya qoyulmuş və onların həllinə cəhd göstərilmişdir:

- 1914-1918-ci illərdə Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqaz siyasəti və “erməni məsələsinin” yaranması və tarixinə aid məlumatları bir tədqiqatda cəmləşdirmək, tədqiq etmək və elmi dövriyyəyə yeni faktlar daxil etmək;
- Mövzu ilə bağlı aşkara çıxarılmış arxiv materiallarını, nəşr olunmuş qaynaqları dərinlən öyrənmək, yeni faktları təhlil etməklə bəhs olunan dövrdə regiondakı vəziyyəti işıqlandırmaq;
- Problemin öyrənilmə səviyyəsini müəyyənləşdirmək və elmi təhlilini vermək;
- Xarici dövlətlərin “erməni məsələsinin” yaranması və inkişafındakı rolunu müəyyənləşdirmək;
- Xarici dövlətlərin regionda yaranmış yeni müstəqil dövlətlərə qarşı siyasətini araşdırmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada “erməni məsələsi” və 1914-1919-cu illərdə Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqaz siyasəti ilə bağlı məsələlər Azərbaycanda ilk dəfə olaraq həm Azərbaycan, həm

Rusiya, həm Türkiyə, həm də Böyük Britaniyaya aid olan tarixi mənbələr, habelə Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində işıq üzə görmüş geniş ədəbiyyat bazası əsasında hərtərəfli və kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir. Bu, “erməni məsələsi”ni nəinki İngiltərənin strateji planlarında, həm də daha geniş miqyasda, xüsusilə ingilis-rus rəqabəti kontekstində daha obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin əsas müddəalarından Qafqazın diplomatiya və beynəlxalq münasibətlər tarixinin öyrənilməsi prosesində istifadə edilə bilər. Bundan başqa, Qafqaz tarixi, “erməni məsələsi” və bölgədəki etnik qarşıdurmalarla bağlı elmi əsərlərin yazılmasında, dərsliklər və digər tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında dissertasiya işinin nəticələrindən bəhrələnmək olar.

Aprobasiya və tətbiqi. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Ümumi tarix” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat obyektı olan mövzunun ayrı-ayrı bölmələri Azərbaycan Respublikasının Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi yerli və xarici elmi məcmuələrdə, habelə nüfuzlu beynəlxalq elmi konfranslardakı çıxışların materiallarında nəşr edilmişdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunan mənbə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi (istinadlar siyahısı istisna olmaqla) 233056 simvoldur. Giriş 28393, I Fəsil - 50833, II Fəsil - 63062, III Fəsil 83403, Nəticə - 7365 simvoldan ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın xronoloji çərçivəsi, öyrənilmə dərəcəsi, mənbəşünaslıq bazası, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsasları, elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın “**Böyük Britaniya Yaxın Şərqdə və Qafqazda: geosiyasi maraqlar və “erməni məsələsi”** adlanan birinci fəslində Böyük Britaniyanın xarici siyasətinin ümumi konturları və “erməni məsələsi”nin yaranma tarixi işıqlandırılır. “**Birinci Dünya**

Müharibəsi ərəfəsində dünya güclərinin geosiyasi maraqları və “erməni məsələsi” adlanan birinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, Böyük Britaniyanın Yaxın Şərq, İran və Əfqanıstandakı geosiyasi maraqları və siyasəti Rusiya imperiyasının maraqları ilə toqquşurdu.

“Erməni məsələsi”nin əsası XVIII əsrdə, İstanbulda erməni maliyyə aristokratiyasının gücləndiyi zaman yaranmışdır. Yaxın Şərqdə imperialist maraqlarını qorumağa çalışan Böyük Britaniya, Türkiyənin hakim sinfi ilə çox sıx bağlı olan erməni iri maliyyə burjuaziyasında deyil, erməni burjuaziyasının digər təbəqələrində dəstək axtarırdı. Məqsədlərinə nail olmaq üçün ingilislər erməni katolik və erməni protestant kilsələri yaratmaq yolu ilə ruhanilərdən istifadə etməyə çalışırdılar. Ticarət kapitalının dəstəyi erməni burjuaziyasının güclənməsinə səbəb oldu və milli hərəkətin inkişafına təkan verdi. Moskva və Tiflisdəki erməni dairələri bu hərəkəti dəstəklədilər və bütün qüvvələrini təkcə Rusiya imperiyasında deyil, həm də Osmanlı imperiyasında ermənilərin milli şüurunu oyatmağa yönəldilər.⁴⁴ Rusiyanın ticarət və sənaye kapitalının Qara dənizə, Bosfor və Dardanel boğazlarına nüfuz etmək istəyi, xristianları müsəlman Osmanlı imperiyasının “boyunduruğundan” azad etmək uğrunda şüarı ilə pərdələnirdi. Bu şüarı əldə bayraq edən erməni burjuaziyası Osmanlı imperiyasının ərazisində yaşayan erməniləri təxribatlara cəlb edirdi. Böyük güclərin hər biri “erməni məsələsi” ilə manipulyasiya edərək öz məqsədlərini həyata keçirirdi. 1853-cü il fevralın 28-də Rusiya tərəfi müqəddəs yerlər məsələsini Rusiyanın xeyrinə həll olunacağına və Osmanlı imperiyasındakı pravoslav kilsəsinin imtiyazlarının təmin ediləcəyinə zəmanət verməsini sultan sarayından ultimatum şəklində tələb etdi. Osmanlı imperiyasının bölünməsi məsələsi, İngiltərənin Sankt-Peterburqdakı səfiri ser Hamilton Seymur ilə razılaşıdırıldı. Bu hadisə Krım müharibəsinin (1853-1856) başlaması üçün bir bəhanə oldu. Paris müqaviləsinin imzalanmasından sonra dörd böyük dövlət (Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa və Avstriya) dini azlıqların maraqlarını qorumaq adı altında Osmanlı imperiyasının daxili işlərinə açıq şəkildə müdaxilə etməyə

⁴⁴ Перинчек, М.Б. Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов / М.Б. Перинчек. –Москва: Лаборатория Книги, – 2011. – с17-18.

başladılar. 1860-cı il avqustun 3-də Fransa, Böyük Britaniya, Avstriya, Prussiya və Rusiya imperiyası Osmanlı imperiyasının iştirakı ilə, Osmanlı hökumətinə hərbi yardımın göstərilməsi haqqında ortaq bir protokol imzaladılar.

1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra Rusiya imperiyasının Türkiyənin Asiya hissəsində möhkəmlənmək cəhdi, onun Orta Şərqdəki əsas rəqibi olan Böyük Britaniyanın güclü müqavimətinə rast gəldi. Böyük Britaniya Avropanın digər gücləri ilə birlikdə, 1878-ci ildə Berlin Konqresinin çağırılmasında, San Stefano müqaviləsinin şərtlərinə yenidən baxılmasında və Rusiya imperiyasını Osmanlı imperiyası üzərində qələbənin bəhrələrindən faydalanma fərsətindən məhrum etməkdə təkid edirdi. Heç bir "erməni məsələsi" Böyük Britaniyanı narahat edə bilməzdi. 1878-ci il Berlin Konqresində Böyük Britaniya bir neçə strateji məsələdə Rusiyaya qarşı çıxdı. Sonralar Birinci dünya müharibəsi zamanı Lloyd Corc Böyük Britaniyanın *"uğursuz müdaxiləsi"* üçün *təəssüf etdiyini açıqladı və Böyük Britaniyanın Ermənistanı Rusiyadan almasına təəssüfləndiyini bildirdi.*⁴⁵ Lloyd Corc 1895-1897, 1909 və 1915-ci il hadisələri üçün İngiltərə hökumətinin məsuliyyətini qəbul etmiş və bu hadisələri soyqırım deyil, "qırğın" adlandırmışdı. Berlin müqaviləsinin imzalanmasından sonra məlum oldu ki, Avropa dövlətləri Rusiya imperiyasının Osmanlı imperiyasına daha çox nüfuz etməsinə imkan verməyəcəklər. Osmanlı imperiyasındakı ermənilərdən Rusiyanın öz maraqları üçün istifadə etməsinə mane olan İngiltərə sonradan özü onlara dəstək verdi. Belə bir çətin vəziyyətdə, artıq Şərq məsələsinin əsas tərkib hissəsi olan "erməni məsələsi"ndə yeni bir mərhələ meydana gəldi.

Beləliklə, böyük dövlətlər öz maraqları naminə "erməni məsələsi"ni yaratmış və öz geosiyasi oyunlarında ondan top kimi istifadə etmişdilər. Müstəqil Ermənistan dövlətinin yaranması fikri XIX əsrin sonlarında erməni siyasi təşkilatlarının rəhbərlərinə təklif edilmiş və onlar tərəfindən dərhal qəbul edilmişdir. Bu fikir ermənilərə "dənizdən dənizə" "Böyük Ermənistan" vəd edən ingilis

⁴⁵ Джордж, Л. Д. Правда о мирных договорах. [В 2-х т.] / Л.Д. Джордж.- Москва: Иностранная литература, – 1957. – т. 2. – 556 с.

diplomatiyası tərəfindən dəstəklənmişdi, lakin Rusiyada Böyük Britaniyaya münasibətin dəyişməsi “erməni məsələsi”nin dondurulmasına səbəb oldu. İngilis kabinetinin üzvü, türkofob Saliberi Qladston tərəfindən erməni millətçilərinə böyük dəstək verildi. Eyni zamanda Londonda, Birinci dünya müharibəsi dövründə fəallaşan Lord Brisin rəhbərliyi altında bir erməni komitəsi yaradıldı.

Ermənilərin "Qnçak" (1887) və "Daşnaksütyun" (1890) partiyaları "Siz sadəcə qan tökməlisiniz və ermənilər Avropanın köməyi ilə istədiklərini əldə edəcəklər" şüarını irəli sürdülər.⁴⁶ Daşnaksütyun 1903-cü ilə qədər Osmanlı imperiyasında fəaliyyət göstərdi. Gizli erməni cəmiyyətləri "Türk rəhbərliyinin səhv və çatışmazlıqlarını" təbliğ edirdilər.

XIX əsrin sonlarında Avropada "erməni məsələsinə" maraq tamamilə yox oldu. XX əsrin əvvəllərində Böyük Britaniyanın başçılıq etdiyi Avropa ölkələri "Makedoniya sualı" na keçidilər.⁴⁷ 1907-ci il avqustun 31-də Böyük Britaniya ilə Rusiya İmperiyası arasında İran, Əfqanıstan və Tibetdə təsir dairələri haqqında müqavilə imzalandı. Sürətlə inkişaf edən hadisələrdə erməni millətçiləri fürsəti əldən vermirdilər. Daşnaksütyun taleyini Antantanın maraqları ilə əlaqələndirmək qərarına gəlmişdi.

“Birinci Dünya müharibəsinin ilk illərində Rusiya imperiyası ilə Böyük Britaniya maraqlarının toqquşması və “erməni məsələsi” adlı ikinci yarımfəsildə bildirilir ki, müharibə zamanı Böyük Britaniya Rusiya imperiyasının müttəfiqi olmasına baxmayaraq, “Hindistan təhlükəsi” adlı anti-Rusiya kampaniyasına başlamışdı. Rusiya ilə Böyük Britaniya arasındakı maraq toqquşması Osmanlı imperiyasının parçalanması planları ilə bağlı idi.

Həm Rusiya imperiyası, həm də Böyük Britaniya “beşinci kolon”dan istifadə edərək, düşmən xətlərinin arxasında məharətlə

⁴⁶ Лалаян, А. «Контрреволюционный “Дашнакцутюн” и империалистическая война 1914-1918 гг.» // Революционный Восток. Орган научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных и колониальных проблем, - Москва - 1936. - № 2 - 3, - с.36-37.

⁴⁷ Арутюнян, А.О. Кавказский фронт 1914-1917 гг./ А.О.Арутюнян. – Ереван: Аястан, - 1971. - 153 с.

hərəkət etmiş və bu müvəffəqiyyət onların suveren siyasətinin həqiqi mənafeələrini təmin etmişdi.

1915-ci il martın 15-də Rusiya, Fransa və Böyük Britaniya arasında imzalanmış İstanbul sazişinə əsasən, “müharibənin uğurlu bitəcəyi təqdirdə İstanbul və boğazların Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi haqqında gizli razılığa əldə olundu”. Nəticədə, 1916-cı il mayın 16-da Sayks-Piko sazişi imzalandı.⁴⁸ İngiltərədə Ermənistan, Mesopotamiya və Ərəbistan üçün öz müqəddəratını təyin etmə hüququ ilə bağlı fikir ayrılıqları mövcud idi. Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ arasında 1917-ci ilin payızında əldə edilmiş razılığa əsasən, Rusiyaya kömək etmək üçün fəaliyyətin sərhədlərini müəyyənləşdirməyə qərarı verildi, bu da öz aralarında təsir dairələrinin yenidən bölüşdürülməsini nəzərdə tuturdu. Belə bir şəraitdə Böyük Britaniya Cənubi Qafqaza - neftli Bakıya və Xəzər dənizinə diqqət yetirirdi.

Böyük Britaniyanın Yaxın və Orta Şərqdə, Qafqazda və Orta Asiyada hərbi-siyasi fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün 1918-ci il martın sonunda Lord Kerzonun başçılığı ilə “Şərq Komitəsi” yaradıldı. 1918-1919-cu illər ərzində İngiltərə hakim dairələrində Qafqaz və İrana münasibətdə vahid bir fikir yox idi. 1918-ci ilin dekabrında Hindistan işləri üzrə nazir E.Montequyu Kerzonun ambisiyalı planlarına qarşı çıxış etdi. E.Montequyu hesab edirdi ki, daha çevik siyasət yeritmək və yerli milli qüvvələr işəmədə müttəfiqlər axtarmaq siyasətini yeritmək lazımdır.⁴⁹

Britaniyanın yüksək dairələrində ermənilərə münasibətdə vahid fikir yox idi və hesab olunurdu ki, ermənilər ruspərəst əhval-ruhiyyədədirlər. Eynilə Rusiya cəmiyyətində və ordusunda da müttəfiq-ermənilərə qərb yönümlü olduqları üçün inamsızlıq hiss olunurdu.

“İngilislərin Yaxın Şərqi və Qafqazı işğal zamanı Britaniya siyasətində erməni məsələsi” adlanan II fəsildə, İngilis qoşunları

⁴⁸Англо-франко-русское секретное соглашение 1915 // Дипломатический словарь. Глав.ред. А.Я. Вышинский и С.А. Лозовский – Москва: Государственноеиздательство политической литературы, – 1948. – т.1. – 856 с.

⁴⁹ Дарабади, П.Г. Геополитическое соперничество на Кавказе в начале XX века (геоисторический очерк) // Кавказ и глобализация, – т.1(1). – 2006. – с.196.

tərəfindən Qafqazın işğalının iki dövrü müzakirə olunur. Birinci yarımfəsil **“İngilis Siyasəti və Qafqazın işğalı (4 avqust - 15 sentyabr 1918) və ermənilərə münasibətdə siyasət”** adlanır və bu hissədə Bakı neftini ələ keçirmək üçün Xəzər dənizi və Cənubi Qafqaz üzərində ingilis nəzarətinin qurulması cəhdləri tədqiq olunur. Böyük Britaniyanın maraqları müttəfiqi və xeyirxahı olduğu ermənilərin maraqları ilə üst-üstə düşürdü.

Rusiyada baş verən siyasi proseslər Avropa dövlətlərinin planlarını dəyişdirdi. Belə ki, onlar hakimiyyətə gələn bolşeviklərin Cənubi Qafqazda hakimiyyəti ələ keçirəcəklərindən xeyli narahat idilər. 1917-ci il dekabrın 23-də, Rusiyanın təsir dairələrinə bölünməsi haqqında İngiltərə-Fransa Konvensiyası imzalanmışdır. Böyük Britaniyanın strateji planı Rusiyanın Qafqazdakı təsirini neytrallaşdırmaq idi. Böyük Britaniyanın Nazirlər Kabineti Bakıya və Cənubi Qafqaza qoşun göndərmək qərarına gəlmiş və nəticədə general L.Denstervil seçilmiş dəstəsinin Bağdaddan Bakıya göndərilməsi əmri vermişdi. General U.Malleson dəstəsi ilə Məşhədə və daha sonra Şərqi Xəzər bölgəsinə getməli idi.

Böyük Britaniya Sovet Rusiyasına qarşı çıxma biləcək Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılması ideyasını dəstəkləyirdi. Cənubi Qafqazdakı əksər siyasi qüvvələr sovet hökumətini qəbul etməkdən imtina etdilər. Tiflisdə İctimai Təhlükəsizlik Komitəsi yaradıldı, 1917-ci il noyabrın 11-də keçirilən iclasda ABŞ konsulu, İngiltərə və Fransa nümayəndələri də iştirak etdilər. Noyabrın 15-də Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı.

1918-ci il 3 mart tarixli Brest-Litovsk sülh müqaviləsindən sonra böyük dövlətlərin fəaliyyəti daha da gücləndi.

Böyük Britaniya Rusiyanın Antantadan çıxması və siyasi sistemindəki dəyişiklikdən çox narahat idi. 1918-ci ilin yaz-yay aylarında alman-türk qoşunlarının Qafqaza hücumu ingilis kabinetində narahatlıq doğurmuş və Xəzər dənizini keçərək, Orta Asiyada dəmir yolunu nəzarətə götürmək və Türküstanı ələ keçirmək məsələsi müzakirə olunmuşdu. 1918-ci ilin yanvar ayında general Denstervilin komandanlığı altında məhdud bir ingilis hərbi qrupu Xəzər dənizinin cənub sahillərinə qədər irəlilədi və Qəzvin bölgəsinə daxil oldu. Bütün erməni qüvvələri Osmanlı ordusunun Bakıya

yaxınlaşmasından qorxur və ümid edirdilər ki, Böyük Britaniya Cənubi Qafqazı işğal edəcək. Denstervil erməni Milli Şurasına maddi yardım göstərəcəyini vəd vermişdi. 1918-ci il avqustun 4-də polkovnik Stoksın komandanlığı altında ilk ingilis dəstəsi Ənzəlidən hərbi nəqliyyatla Bakıya gəldi. 1918-ci il avqustun 9-18-də üç batalyon, sahə artilleriya batareyası və bir neçə ingilis zirehli avtomobili Bakıya daxil oldu. Bu, Bakıdakı antiəzərbaycan qüvvələrin gözlədiklərindən qat-qat az idi. İngilis komandanlığı Erməni Milli Şurasının üzvləri ilə görüşmüşdü. 1918-ci il avqustun 26-da Xəlil Paşanın birbaşa əmri ilə 36-cı türk diviziyası Bakıya hücumu başladı. Şəhərə həlledici hücum 1918-ci il sentyabrın 15-i səhər saatlarında başladı. Axşam Denstervil öz yaxın ətrafı ilə gəmi ilə şəhəri tərk etdi.⁵⁰ İngilislərin Bakı şəhərindən çıxması ilə, 40 gün davam edən ilk ingilis hərbi işğalı başa çatdı. Bakı şəhərinin çətin ərzaq vəziyyəti, maliyyələşdirmənin az olması, ingilis qoşunlarının azlığı və daşnakların və sağçı inqilabçıların şəxsində yerli müttəfiqlərin bacarıqsızlığı yaranmış vəziyyətin əsas səbəbi idi. İngilis komandanlığı Bakı neftinin cəbhəyə ixracını təşkil edə bilmədi və heç bir real köməyi olmayan müttəfiqlərindən tamamilə məyus oldu.

Alman və Osmanlı imperiyalarının məğlubiyyətindən sonra Osmanlılar, 1918-ci il oktyabrın 30-da Mudros sazişini imzalamağa məcbur oldular. İngilis komandanlığına böyük ümid bəsləyən ermənilər 1918-ci il dekabrın 5-də Batumidə müttəfiqlərin missiyası ilə görüşdükdən sonra ciddi şəkildə məyus oldular. Ermənistan Respublikasının İstanbuldakı diplomatik nümayəndəsi Arşak Camalyan Ermənistan Respublikasının İstanbuldakı elçisi Taxtadzyana, müttəfiqlərin Türkiyə ilə sülh müqaviləsi bağladığını, ermənilərlə əlaqəli hər hansı bir tələb təqdim etmədiyini yazmışdı. 1918-ci il dekabrın əvvəlində Tomson teleqramla Qazax, Gəncə və Cavanşir diyarlarının erməni rəhbərlərindən türk-müsəlman əhaliyə qarşı qanunsuzluq və soyğunçuluğun dayandırılmasını tələb etdi.⁵¹ Müqavilənin 15-ci maddəsinə əsasən, ingilis qoşunları Bakıya

⁵⁰Денстервил, Л.Ч. Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918. / Л.Ч. Денстервил. –Тифлис: Советский Кавказ, – 1925.

⁵¹ Юсифзаде, С.З. Азербайджано-британские отношения в начале XX века / С.З. Юсиф-заде– Баку: Тахсил, –2008. – с.47.

gətirilməli idi. Ermənilər Birinci dünya müharibəsində Osmanlı imperiyasının məğlubiyyətini, eyni zamanda, ingilis işğalçı qüvvələrinin böyük bir həvəslə gəlmələrini qəbul etdilər. Mudros sülhü Britaniyanın Qara dənizdəki, Qafqazdakı və Yaxın Şərqdəki mövqelərini möhkəmləndirdi.

II fəslin ikinci yarım fəslə **“Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqazda ikinci işğal rejiminin qurulması (noyabr 1918-1919-cu illər) və ermənilərin ümidlərinin süqutu”** adlanır. Bu bölmədə ingilislərin Qafqazı işğal etməsinin ikinci dövrü, ingilis qoşunlarının Cənubi Qafqazdakı komandiri V.Tomsonun Azərbaycan hökumətinə münasibətdə fəaliyyətindən bəhs edilir. Həmçinin, Ənzəlidə general İ.Tomson ilə azərbaycan nümayəndələri arasında imzalanmış müqavilə araşdırılmışdır. Sənədə əsasən Tomson erməni hərbi dəstələrini Bakıya buraxmayacağı öhdəliyini götürmüşdü, lakin o, ilk iş olaraq 15-17 sentyabrda osmanlı ordusu tərəfindən həbs olunan erməniləri həbsxanadan buraxdırdı və ermənilərə dəymiş maddi ziyanın hesablanması əmr etdi. Ermənilər ümid edirdilər ki, "müttəfiqlər" Ənzəlidə "erməni ordusu"ndan ayrı bir briqada toplayaraq, onları Culfadan İrəvana köçürəcəklər. Ermənilər ADR Milli Parlamentinin açılmasına mənfi yanaşırdılar və Tomsona hər cür təsir göstərməyə çalışırdılar, lakin o, Müttəfiq Komandanlığın Azərbaycanın daxilində yeganə yerli hüquqi orqan olaraq ADR hökumətinə hərtərəfli dəstək verəcəyini söyləmişdi.

1918-ci ilin dekabr ayının sonunda Azərbaycan hökuməti ingilis komandanlığı tərəfindən tanındı. Bu, həm də ermənilərin planlarının iflası və İngiltərənin “erməni məsələsi” ilə bağlı mövqeyinin nümayişi demək idi.

İngilis işğalı dövründə, Birinci dünya müharibəsi zamanı döyüşən tərəf kimi tanınmayan və Paris Sülh Konfransına qatılmaq üçün rəsmi hüququ olmayan ermənilərin ümidləri gerçəkləşmədi. Onların “Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan” yaratmaq planları da müvəffəqiyyətli olmadı, ancaq ingilis komandanlığı görünüş yaratsa da, ermənilərin antiazərbaycan hərəkətlərini, türk və müsəlmanlar əleyhinə hərəkətlərini, Azərbaycan torpaqlarına təcavüzlərini dayandırmadı.

“İngilis Komandanlığının Könüllülər Ordusu ilə əlaqəsi və ermənilərin Könüllülər Ordusu ilə əməkdaşlıq etməsi” adlanan üçüncü yarımfəsildə ingilis komandanlığının Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrinin və Cənubi Qafqazın müstəqil respublikalarının köməyi ilə bolşevizmə qarşı bir maneə yaratmaq cəhdləri araşdırılır. Ermənilər eyni anda həm ingilislərlə, həm Antantanın digər ölkələri ilə, həm də Denikin timsalında Rusiya ilə yaxınlaşmağa çalışırdılar. Lakin Britaniyanın regiondakı siyasətinin əsasını ermənilərin maraqları deyil, milli ziddiyyətlər ilə manipulyasiya təşkil edirdi. Böyük Britaniya, ümumiyyətlə, Qafqazı Rusiyadan təcrid etməyə çalışırdı. Ermənistan Respublikasının qüvvələri Denikin Ordusunun 7-ci korpusunu təşkil edirdi.⁵² Nə Azərbaycan, nə də Gürcüstan Könüllülər ordusu ilə əməkdaşlıq etməmişdir.

“Cənubi Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının və Araz Respublikasının yaranması Britaniya komandanlığının və ermənilərin siyasətinə bir çağırış” adlı III fəsil Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsinə və bu məsələdə erməni hakimiyyəti və İngiltərə siyasətinə həsr edilmişdir. **“Müsəlmanlara qarşı erməni təcavüzü və Qars və ya Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının yaradılması”** adlı birinci yarımfəsildə Böyük Britaniyanın Qars və ya Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının yaranmasına münasibəti, İrəvandakı azərbaycanlıların və müsəlman qaçqınların vəziyyəti araşdırılır. Bütün bunlar ingilis işğal komandanlığının və Ermənistan hakimiyyətinin diqqətindən kənarda qalmışdı.

Sentyabrın 27-də Qarsda Müsəlman Milli Komitəsi (Milli Şura) yaradıldı. Dekabrın 5-də Türk qoşunları bütün cəbhə boyu geri çəkilməyə başladı. Azərbaycanlılar Qarsda mərkəzi Naxçıvan olan Cənubi Qərbi Qafqaz Respublikasını, eyni zamanda Araz Respublikasını (Qara dənizdən İran sərhəddinə qədər, Sürməli rayonu, Vedibasar, Zangibasar, Axaltsıx daxil olmaqla) yaradıldığını və müvəqqəti hökumətin qurulduğunu elan etdilər. Ermənilər Azərbaycanı bu respublikaya maddi və ideoloji yardım etməkdə

⁵² Перинчек, М.Б. Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов / М.Б. Перинчек. –Москва: Лаборатория Книги, – 2011. – с.22.

ittiham edirdilər. Ermənilər, həmçinin ingilis hərbi komandanlığını da Azərbaycan türklərinə kömək etməkdə günahlandırırdılar.

Bu yarımfəsildə həmçinin Naxçıvan məsələsi də araşdırılır. Sülh konfransından əvvəl bu bölgə polkovnik-leytenant Lautonun nəzarəti altında olmalı idi. Bu ermənilərin qəzəbinə səbəb olmuşdu. Belə ki, onlar şikayət edirdilər ki, Qarabağda azərbaycanlı qubernator təyin edildiyi halda, nəyə görə ingilislər Naxçıvanda erməni təyin etmək istəmirlər. Ermənilərə qonşu olan ərazidə qoşun saxlamaq qadağan edilmişdi. 1919-cu il 19 aprelin Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası mövcudluğuna son qoydu.⁵³ Naxçıvanı türklər üçün trampolin kimi təqdim edən erməni millətçilərinin təbliğatı səbəbindən, 1919-cu il mayın 3-də İngiltərə işğal komandanlığı bu bölgəni müvəqqəti olaraq Ermənistanın nəzarəti altına verdi. Şərur-Naxçıvan bölgəsinin müsəlman əhalisi onları idarə etmək üçün təyin olunmuş erməniləri boykot etdi.

İngilis işğal rejiminin razılığı ilə ermənilər yerli müsəlmanlara təcavüz və zülm edirdilər. İngilis işğalı komandanlığı Arsen Şahmazyanın Zəngəzurdan geri çəkilməsini Ermənistan hökumətindən tələb etdi. 1919-cu ilin iyulunda yerli müsəlman əhalinin çıxışı ilə əlaqədar olaraq, Naxçıvan bölgəsi nəhayət Azərbaycan hökumətinin nəzarəti altına keçdi. 1919-cu ilin iyulunda yerli müsəlman əhalinin yardımı ilə Naxçıvan rayonu tamamilə Azərbaycan hökumətinin nəzarətinə keçdi. İngilislərin getməsi ilə müsəlman əhali üzərində tətbiq olunan müvəqqəti erməni idarəçiliyinin mövcudluğu da dayandırıldı. İyulun 19-25-də erməni hərbi birləşmələri buradan qovuldu. 1919-cu il avqustun 24-də ingilis qoşunları Bakı şəhərini, sonra isə Cənubi Qafqazın bütün ərazisini tərk etdilər.

“İngilis komandanlığının Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan ətrafındakı erməni –azərbaycan münafişəsi ilə bağlı mövqeyi” adlı ikinci yarımfəsildə problemin mahiyyəti, ermənilərin iddiaları və müsəlmanlara qarşı terror aktları öz əksini tapır. Ermənistan öz istəklərində müttəfiqlərin, xüsusən də Böyük Britaniya və ABŞ-in

⁵³ Hacıyev, A.N. Qars və Araz-türk respublikalarının tarixində. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı /A.N. Hacıyev. – Bakı: Azərnaşr, – 1994. – c.27-28.

köməyinə arxalanırdı. Erməni liderlərinin və tarixçilərinin tarixin bu mərhələsində Böyük Britaniyanın rolunu nə qədər mənfə qiyətləndirərlər də, Böyük Britaniya, şübhəsiz ki, daşnak Ermənistanə öz mövcudluğunu qorumaqda kömək etmişdir. Ancaq bu, Ermənistan hökumətinin bütün ümidlərini doğrultmadı. Hesabatlarda ermənilərin Cənubi Qafqazın dinc türk-müsəlman xalqlarına qarşı törətdikləri vəhşiliklər daim qeyd olunurdu.

Ermənilərin bütün hiylələrinə baxmayaraq, 1919-cu il yanvarın əvvəlində general-mayor V.M. Tomson tərəfindən ADR-in nümayəndəsi doktor Xosrov bəy Sultanovu Qarabağ və Zəngəzurun (Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl mahalları) general-qubernatoru təyin edildi.

Azərbaycan rəhbərliyi ingilisləri Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini süni şəkildə gərginləşdirməkdə, Andranikə və digər erməni quldur dəstələrinə rəhbərlik etməkdə günahlandırdı. İngilis işğal komandanlığı, Paris Sülh Konfransının qərarına qədər Qarabağ və Zəngəzurun "erməni hissəsi" nin müvəqqəti olaraq Azərbaycan Respublikası sərhədləri daxilində qalmasını israr etdi.

İngilis işğal komandanlığı rəsmi olaraq erməni təcavüzünü pislədiyini və ümumiyyətlə Qafqazda barışığın tərəfdarı olduğunu açıqlamışdı. İngilis komandanlığı əmin idi ki, Ermənistan demək olar ki, daim qonşuları - Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları ilə qanlı münaqişə içərisindədir.

İngilis işğal komandanlığı Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ərazisində xüsusi bir general-qubernatorluq yaratdı. Həm Azərbaycan, həm də Ermənistan tərəfləri bir çox fakt və ittihamlara əsaslanaraq, İngiltərə nümayəndəliyini qarşı tərəfi ittiham etməkdə günahlandırır. Əgər azərbaycanlılar daşnakların birbaşa fiziki zorakılığından əziyyət çəkirdilərsə, ermənilər Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan üzərində hakimiyyətin onlara verilmədiyindən narazı idilər. Manevr edən İngiltərə komandanlığı bütün mübahisəli ərazi məsələlərinin Paris Sülh Konfransında həll ediləcəyini bildirmişdi.

“Böyük Britaniya və ABŞ-ın Qafqazdakı maraqların toqquşması: danışıqlarda erməni məsələsi” adlı üçüncü yarımfəsildə ermənilərin tələbləri və müttəfiqlərin müxtəlif mövqeləri işıqlandırılır. İngilis diplomatları yenə də Ermənistan və Sovet

Rusiyası arasında hərbi-siyasi əməkdaşlığa imkan verməməyə çalışırdılar. Qərb yalnız rəqib olaraq Rusiyanı aradan qaldırmaq və zəiflətməkdə maraqlı idi.

Eyni zamanda ABŞ Rusiyanın işlərinə qarışmaq fikrində deyildi. Bəzi Avropa ölkələri bolşevik Rusiyası ilə münasibətləri qaydaya salmağa hazır idilər. Böyük Britaniyanın Qafqazdakı siyasəti, D.Lloyd Corc və Lord J.N. Kerzon başda olmaqla Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış və Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqil mövcudluğu statusunun qorunmasına yönəlmişdi.

İngilis bölmələrinin Cənubi Qafqazdan çıxarılmasından sonra, 1920-ci ilin aprel-may aylarında San Remo konfransında "erməni məsələsi" Birləşmiş Krallıq tərəfindən Birləşmiş Ştatlara verildi. Millətlər Liqasının Ali Şurasına görə, Ermənistan "dəstəksiz" mövcud ola bilməzdi. İngilislərin getməsi ilə Ermənistan respublikasının Naxçıvanda işğal etdiyi yerlərdə iğtişaslar başladı. Avropada erməni milli şovinistləri "Vahid Ermənistan" ideyasını müdafiə edərkən, Qafqazda erməni kommunistləri həm bu fikrə, həm də Qərb ölkələrinin müdaxiləsinə qəti şəkildə qarşı çıxdılar.

1919-cu ilin avqustunda Amerika hökumətinin və 20 Mart 1919-cu il martın 20-də Paris Barış Konfransı Şurasının qərarı ilə Qafqaza və Yaxın Şərqə xüsusi Amerika hərbi missiyası (Harbord Missiyası) göndərildi.⁵⁴ Harbord hesabatında erməni şəbəkələrinə düşən Amerika siyasətçilərini müəyyənləşdirir, qeyd edirdi ki, ermənilər üçün nəzərdə tutulan ərazilərdə türklər əksəriyyət təşkil edir, hətta bütün erməni qaçqınları köhnə yerlərinə qayıtsalar da, türklər yenə olacaqlar. Onlar orada əksəriyyəti təşkil edir. Harbordun rəyi ABŞ-ın Ermənistan üzərində himayəsindən imtina qərarında həlledici idi.

Erməni rəhbərləri yenidən Sovet Rusiyası və Türkiyə ilə münasibət axtarmağa başladılar. 1920-ci ildə İngiltərə siyasətinin uğursuz olması səbəbindən koalisiya kabineti istefa etdi, Çörçill müstəmləkə işləri üzrə nazir vəzifəsini itirdi. D.Lloyd Corcun koalisiya kabineti tezliklə istefa verdi. Ermənilərin ümidi özünü doğrultmadı. Müttəfiqlər pragmatizm və həqiqi niyyət nümayiş etdirdilər. "Erməni məsələsi"

⁵⁴Нифталиев, И.В. Миссия Харбоды [Электронный ресурс] // Каспий, 2016, 23.09., - URL: <http://www.kaspiy.az/news.php?id=46813#>. YKi2fqgzbiU 23.09.2016.

İngiltərə imperiyası üçün yalnız geosiyasi planların həyata keçirilməsi üçün bir vasitə idi. İngilis elitası tərəfindən şışirdilmiş “erməni məsələsi” ingilis qoşunlarının Qafqaz, Kiçik Asiya və Yaxın Şərqdən çəkilməsindən sonra onlar üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmirdi. Ancaq ona və müttəfiqlərin köməyinə inanan ermənilər bu günə qədər “Böyük Ermənistan” yaratmaq planlarından əl çəkmədilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı nəşr olunmuş elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır

1. “Армянский вопрос” на Парижской мирной конференции и решение его судьбы в договорах 1920-1921 годов // - Bakı: AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərlər, 2012. - ч.41-42-43. - с.275-289.

2. “Армянский вопрос” в политике Великобритании в период Британской оккупации Южного Кавказа (4 августа-15 сентября) 1918 года // - Bakı: AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərlər “Azərbaycan və şərqİ Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları”, -2015.-ч.56,57,58 .-с.242-248.

3. Армянский фактор в Южно-Кавказской политике Великобритании в 1914-1919 годы // - Bakı: AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərlər, -2016. – ч.59. – с.47-59.

4. Установление второго оккупационного режима Великобритании на Южном Кавказе 4 (17) ноября 1918 года и крах надежд армян в отношении Баку // - Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2016. - № 2, - с. 234-238.

5. Второй оккупационный режим Великобритании на Южном Кавказе и крах надежд армян в отношении Баку // - Bakı: AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərlər “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” mövzusuna həsr olunmuş IV beynəlxalq elmi konfransın materialları. - 2017. - ч.64,65,66. – с.370-375.

6. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Böyük Britaniya xarici siyasətində yeri // – Bakı: Elm və təhsil, – Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 100 illiyinə həsr edilmiş “Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti -100: tarixi irs və müstəqillik” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, –24 may 2018-ci il. –2020.– s.302-311.

7. Азербайджан период первой Британской оккупации // – Belgrad: Cultural identity of Azerbaijan. –2019. – с.439-445.
8. Южнокавказская политика Великобритании в 1914-1919 годы //–Москва– Наука и современность. – 2020. –ч.6. – с.410-411.
9. «Армянский вопрос» и колониальные интересы Великобритании на Южном Кавказе (1914-1920 гг.) // - Москва: НИИ ИЭП - Современная научная мысль. Научный журнал НИИ Истории, экономики и права, 2021. - № 2. – с.116-120.